

De udvidede læringsmål for børn og unge med synsnedsættelse 0-17 år i dagtilbud og skole

Handlingsanvisende vejledning til inkluderende fællesskaber og læringsmiljøer

OVERGANGE SMÅBØRN 0-6 ÅR

DE UDVIDEDE LÆRINGSMÅL FOR BØRN OG UNGE MED SYNSNEDSÆTTELSE 0-17 ÅR I DAGTILBUD OG SKOLE

Handlingsanvisende vejledning til inkluderende fællesskaber og læringsmiljøer

Overgange småbørn 0-6 år

Denne vejledning er et resultat af et nationalt netværksbaseret samarbejdsprojekt i Synssøjlen under DTHS, Danske Tale- Høre- Synsinstitutioner.

Projektets formål og organisering

Projektet har haft til formål at udarbejde en national vejledning, der understøtter de kommunale pædagogiske og specialundervisningsmæssige indsatser i relation til målgruppen af børn med synsnedsættelse i dagtilbud og folkeskole. Vejledningen har taget udgangspunkt i de formelle læringsmål på dagtilbud- og folkeskoleområdet. Med afsæt i Forløbsbeskrivelsen for børn og unge med alvorlig synsnedsættelse og aktuelt bedste viden er der udarbejdet såkaldte "udvidede læringsmål" i tilknytning til de formelle læringsmål. De udvidede læringsmål er omsat til specifikke indsatser, der har til formål at imødegå de centrale risikofaktorer ift. inklusion, som identificeret i Forløbsbeskrivelsen. Indsatserne er samlet i 9 vejledninger målrettet ledelse og det fagprofessionelle personale i dagtilbud og folkeskole, kommunale pædagogiske konsulenter, PPR, forældre/familier og støttepersoner. De 9 vejledninger er opdelt efter aldersspecifikke målgrupper for børn og unge i alderen 0-17 år samt deres forældre/familier.

Projektet har været organiseret med styregruppe, følgegruppe, tovholdere og projektsekretariat for at understøtte kvalitetssikring, geografisk og institutionel spændvidde samt relevant praksisforankring.

Styregruppe

- Formand: Kenn Steen Andersen, centerleder, Synscenter Refsnæs
- Berit Houmølle, Vicecenterleder og Skoleleder, Synscenter Refsnæs
- Kristian Mainz, Centerchef, Kommunikationscentret Region Hovedstaden
- Per Nielsen, Forstander, Vordingborg Synscentral
- Ole Dybdahl Kristensen, Afdelingsleder, Center for Kommunikation og Undervisning, Skive-Viborg
- Marie Fasmer, Afdelingsleder, Institut for Blinde og Svagsynede
- Lis Fløe Pedersen, Afdelingsleder, Center for Kommunikation og Velfærdsteknologi, Odense
- Bente Ellegaard, Forstander, Center for Specialundervisning til Unge og Voksne, Kolding

Tværasektoriel og professionel følgegruppe

Følgegruppen har haft til formål at kvalificere og give input til projektet og har bestået af:

- Signe Danø Andersen, Faglig Leder, Center for Handicap og Psykisk Sårbarhed, Socialstyrelsen
- Pia Bille, Socialchef, Socialområdet, Region Sjælland
- Louise Bøttcher, Lektor, PhD, Danmarks institut for Pædagogik og Uddannelse (DPU)
- Berit Bøg Gommessen, Pædagog, Dagtilbud, Odense Kommune
- Steen Grønning, Afdelingsleder, Munkebjergskolen Odense
- Jacob Mortensen, Leder hos UU Slagelse, repræsentant fra UU Danmark
- Kamilla Rothe Nissen, PhD, overlæge, Kennedycentret
- Helle Kjærhus Nørgaard, Pædagogisk konsulent, STUK, Undervisningsministeriet
- Thomas Sonne, formand for Landsforeningen for forældre til blinde og svagsynede (LFBS)
- Diana Stentoft, Forretningsudvalgsmedlem, Dansk Blindesamfund
- Birgitte Ø Aagaard, Leder PPR Kolding, repræsentant fra Landssamrådet for PPR

Projektledeelse: Berit Houmølle, vicecenterleder/områdeleder, Synscenter Refsnæs

Projektsekretariat- og redaktion er varetaget af Videns- og Udviklingsenheden ved Synscenter Refsnæs:

Bendt Nygaard Jensen, videnskonsulent, Rikke Kannegaard, informationsspecialist og Katja Nørgaard Hansen, projektmedarbejder.

Grafisk tilrettelæggelse: Michael Lund. Fotos og illustrationer: Colourbox/Synscenter Refsnæs

INDHOLD

1. Om overgange hos 0-6 årige med synsnedsættelse	4
2. Overgang fra hjem til dagtilbud og mellem dagtilbud	5
2.1. Valg af dagtilbud	5
2.2. Planlæg overgangen i god tid – start med et netværksmøde	6
2.3. Indkøring	7
2.4. Indretning af det fysiske miljø	8
2.4.1. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse	8
2.4.1.1. Indendørs	8
2.4.1.2. Garderobe	9
2.4.1.3. Toilet	9
2.4.1.4. Leg og måltider	9
2.4.2. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse - barn med blindhed	9
2.4.3. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse - barn med nedsat syn	9
2.5. Tilpasning af det fysiske miljø - udendørs	10
2.6. Lydmiljø:	11
Eksempel på god praksis:	12
Samarbejde om en god overgang fra dagpleje til børnehave	12
Indblik i Livs forløb	12
Før Liv starter i børnehaven	12
På besøg i institutionen	12
Ansøgning om ekstra ressourcer	12
Opstartsmøder	12
Fysisk tilpasning af legeplads	13
Parat til børnehavestart	13
Synspas – en hjælp til pædagogerne	13
Undervisning af børnehavens personale	13
Løbende dialog og forventningsafstemning	13
3. Mikroovergange i dagtilbud	14
3.1. Gæstedagpleje eller gæsteinstitution	14
3.2. Gruppe/stue skift (fra de små til de store)	14
3.3. Skift af primær pædagog/nyt personale/vikarer	14
3.4. Briller og øvrige hjælpemidler	14
3.5. Legekultur	15
4. Referencer	16
5. Begrebsdefinitioner	17

1. Om overgange hos 0-6 årige med synsnedsættelse

De 0-6 åriges liv består af overgange, og de vil løbende stå overfor at skulle begynde på noget nyt og ukendt. Overgangene har forskellig karakter – der er de store og afgørende overgange og de små overgange og dem midt imellem.

Det kan være meget individuelt, hvordan et barn eller forældre registrerer og reagerer på en overgang.

Det afgørende for en god overgang for såvel barnet som forældrene er, at overgangene er velforberedte og velkoordinerede og foregår i tæt samarbejde mellem de relevante fagfolk omkring barnet. Både for at sikre samarbejde om at overlevere viden, at særlige hjælpemidler er søgt og tildelt før start og for at koordinere en indsats, der kan bringe barnet og familien så nænsomt som muligt fra et tilbud til et andet.

Dagtilbuddet skal være indrettet til, og tilpasset efter barnets synsnedsættelse, og de fagprofessionelle omkring barnet bør have relevant viden om barnets synsnedsættelse for også at kunne inkludere og udvikle barnet med synsnedsættelse ud fra samme læreplanstemaer som de øvrige børn i dagtilbuddet.

Overgangene er ikke kun udfordrende for barnet men også for forældrene. Socialstyrelsen beskriver i deres publikation *De svære overgange at Det er velkendt, at skift og overgange mellem forskellige systemer, institutioner og sektorer er en stor udfordring for børn og unge med funktionsnedsættelser, deres forældre og de professionelle fagpersoner omkring dem. For børnene, de unge og deres forældre kan det være forbundet med stor bekymring og usikkerhed hver gang, der skal ske noget nyt i børnenes og de unges liv. Og det skal der ofte.*

Fælles for de mange forskellige typer af overgangssituationer er, at de indebærer:

- nye behov hos barnet/den unge samt familien.
- nye målsætninger for indsatsen.
- skift af involverede fagpersoner og dermed risiko for tab af viden og erfaringer.

Denne vejledning sætter fokus på både store overgange (makro) og små overgange (mikro) hos det 0-6 årige barn med synsnedsættelse, og kommer i dette afsnit med en række anvisninger og handlingsanvisende vejledninger, som kan guide fagpersoner og forældre til et godt samarbejde om, og en god tilrettelæggelse af barnets mikro- og makroovergange.

2. Overgang fra hjem til dagtilbud og mellem dagtilbud

Anvisningerne i dette afsnit er fælles for overgang fra hjem til dagpleje/vuggestue, fra dagpleje/vuggestue til børnehave og ved institutionsskift.

2.1. Valg af dagtilbud

Børn med synsnedsættelse og uden yderlig funktionsnedsættelse går som hovedregel i almene dagtilbud.

For nogle børn vil en lille dagpleje være det bedste tilbud, mens andre børn kan have gavn af en stor daginstitution. Nogle dagplejere ønsker måske ikke de ændringer i belysning, afmærkning mm som et barn med synsnedsættelse fordrer, og for nogle børn kan det være uhensigtsmæssigt med miljøskiftet, når de skal i gæstedagpleje. I disse situationer kan vuggestuen være et bedre valg.

En integreret institution kan være en tryk løsning for mange børn med synsnedsættelse og deres forældre, da overgangen fra vuggestue til børnehave på den måde bliver i et velkendt miljø.

Synskonsulenten kan give råd og vejledning om, hvilket tilbud der er det bedste for det enkelte barn, alt afhængigt af barnets synsnedsættelse og med fokus på, at det ikke altid er den nærmeste institution som er det bedste valg for barnet (f.eks. ift lys, fysiske rammer, tryghed ved mindre daginstitution, institutionens erfaring med børn med funktionsnedsættelser, særlige pædagogiske principper og værdier ift inklusion mm).

Foto: Colourbox

2.2. Planlæg overgangen i god tid – start med et netværksmøde

For at sikre en god og tryk overgang for barnet og forældrene, fra hjem til dagtilbud og mellem dagtilbud, og for at sikre, at det pædagogiske personale har viden om barnet og barnets synsedsættelse og dermed har forudsætninger og pædagogiske didaktikker til at støtte barnets udvikling, trivsel, leg og inklusion i læringsfællesskabet er det vigtigt, at dagtilbuddet i god tid inden bliver forberedt på at barnet starter; at hele personalegruppen får kursus og viden om barnets synsedsættelse og konsekvenserne af denne, og at dagtilbuddet før barnets start er blevet indrettet efter barnets behov.

Planlægningen bør starte med et netværksmøde mellem forældre, synskonsulent, PPR og dagtilbuddet, så viden om barnet og de særlige forhold vedrørende barnets synsedsættelse bliver overleveret.

Synskonsulenten kan vejlede i, om der er brug for støttetimer og om relevante kurser og tilbud for personalet i det tilbud, barnet skal begynde i.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at der er forskelle på behovene for tilgængelighed for henholdsvis børn med blindhed og børn med nedsat syn, ligesom der indenfor de to grupper er individuelle forskelle.

Vær desuden opmærksom på, at der kan hentes viden fra de udredninger, som dokumenterer barnets funktionsevne og behov.

For at sikre en god overgang for et barn med synsedsættelse skal følgende være klargjort allerede inden barnet starter i dagtilbuddet:

- Tilgængelighed (eksempelvis afmærkninger).
- Tilpassede aktiviteter (leg) både inden- og uden-dørs.
- Hensigtsmæssig indretning af det fysiske miljø (indretning, valg af møbler, orden og regelmæssighed i lokalerne og belysningsforhold).
- Kommunikation og kommunikationsstrategier.
- Særlige pædagogiske materialer tilrettelagt for børn med synsedsættelse.
- Særlige hjælpemidler der understøtter udvikling og læring.
- Lær barnet at kende: Den eller de pædagoger som bliver de primære omsorgspersoner bør på forhånd lære barnet at kende.

2.3. Indkøring

Indkøring i dagtilbud kan være en svær overgang for de fleste børn og deres familier, men for børn som har begrænset eller slet intet syn, er det en ekstra stor opgave at blive tryk ved nye omsorgspersoner og et ukendt miljø. Det er en god investering at have god og lang tid til indkøringsfasen. Indkøringen tager længere tid, fordi barnet skal lære at finde rundt, det er svært at finde kammeraterne, og barnet bliver hurtigt udtrættet af de mange nye indtryk og af at skulle udforske det nye miljø.

Gode råd til indkøringsfasen:

- Barnet bør besøge dagtilbuddet flere gange før opstart, også gerne når der ikke er andre eller kun få børn i tilbuddet. Barnet kan på den måde lære det nye miljø at kende i fred og ro. Barnet bør også før opstart besøge og lege på legepladsen udenfor åbningstiden og i weekender, kigger ind ad vinduerne og også på den måde lære det nye miljø at kende i fred og ro uden andre børn.
- Barnet bør starte i en stille periode, f.eks. i en ferieperiode, hvor der ikke er så mange børn i tilbuddet – på den måde bliver det nemmere for barnet at få overblik over det nye miljø og at lære at orientere sig.
- Barnet bør skærmes i opstartsfasen, f.eks. i et separat lokale med få andre børn og en voksen, så der er ro, og ikke så mange andre børn, der leger rundt omkring. På den måde kan barnet lettere koncentrere sig og gradvist vænnes til livet og aktiviteterne i dagtilbuddet.

Nogle forældre får fornemmelsen af, at barnet går tilbage i overgangen: f.eks. at barnet begynder at spise med fingrene igen, sutter på alt osv. Det er vigtigt at tale med forældrene om, at det koster energi og overskud for barnet at være i overgang, og at barnet derfor kan reagere ved at gå et skridt tilbage på udviklingsstigen.

For et barn med synsnedsættelse tager det længere tid at lære et nyt miljø at kende. Børnene har brug for tid til at undersøge institutionens lokaler i fred og ro sammen med en voksen. Fortæl hvad der er i de forskellige rum og vis, hvor legetøj og materialer er.

Det er lettere for barnet at blive selvstændigt og uafhængigt, når det ved hvor legetøj, bøger, materialer mm er, og disse ligger på faste pladser.

Det er væsentligt:

- at barnet får faste omsorgspersoner i dagtilbuddet, men at hele personalegruppen kender barnet og har fælles viden om barnets synsnedsættelse og om de pædagogiske og didaktiske strategier, som der arbejdes med i tilbuddet i forhold til barnet og de pædagogiske læreplaner og læringsmål.
- at hele personalegruppen får et "opstartskursus" af synskonsulenten FØR barnet starter i dagtilbuddet, så det ikke skaber utryghed og usikkerhed hos barnet, forældrene og i personalegruppen, når den primære pædagog er fraværende.

Foto: Synscenter Refsnæs

2.4. Indretning af det fysiske miljø

Når et barn med synsnedsættelse starter i et nyt dagtilbud, kan det være relevant med forskellige tilpasninger af det fysiske miljø, og det er derfor vigtigt, at forberedelsen og planlægningen startes i god tid, før barnet starter.

Både ude- og indemiljøet skal tilpasses barnets synsnedsættelse (f.eks.: belysning, afmærkninger, kontraster og farver).

Synskonsulenten kan vejlede om disse forhold.

2.4.1. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse

2.4.1.1. Indendørs

- Adgang til små rum er en fordel. I et lille rum er det lettere at opfatte, hvad der sker, og støjniveauet er normalt lavere end i store lokaler.
- Afgrænsede mindre områder til forskellige aktiviteter gør det lettere for barnet at vælge aktivitet og vide, hvad vennerne laver. Afgrænsningen kan
- være i form af forskellige lokaler, eller at et større rum er opdelt ved hjælp af reoler eller gulvtæpper.
- Møbler, legetøj og krea-materialer bør have faste pladser. Hold orden.
- Et taktilt symbol uden for hvert lokale giver oplysning til barnet om lokalets funktion, for eksempel en pensel uden for malerværkstedet, toiletbørste uden for toilettet osv.
- Ledelinjer gør det lettere at finde rundt – f.eks. til en ønsket aktivitet. Det kan være et reb i barnets håndhøjde monteret i væggen.
- Afmærkning: Markér døre, reoler, kasser med legetøj mm taktilt eller visuelt, så de bliver lettere at finde og hav måtter foran dørene for at markere, at her er en dør.
- Hvis barnet har egne hylder eller skuffer, bør de være lette at finde, f.eks. yderst, inderst, øverst eller nederst.

2.4.1.2. Garderobe

- Det er lettere for barnet at lære at finde deres garderobeplads, hvis den er placeret i den ydre ende af rækken.
- Et taktilt eller farverigt symbol gør det endnu lettere at finde den rigtige blandt alle pladser.

2.4.1.3. Toilet

- Brug toiletsæde og -låg med farve eller markér toiletlåget med farvet tape. På den måde kan barnet, se om låget er af eller på.
- Tydelig markering af træk/skyl.
- Tydelig markering af håndvask/sæbe/håndklæde.

2.4.1.4. Leg og måltider

- Faste pladser til måltiderne og til samling gør det lettere for barnet selv at finde sin plads. Barnet kan på den måde også nemt huske, hvor de andre børn sidder.
- Legetøj, bøger, krea-materialer mm skal ligge på faste pladser, så barnet selv kan lære at hente disse ting.
- Brug sorteringsbakker ved kreative aktiviteter, så barnet har sine ting samlet. Kan være i kontrastfarve. (Se billede nedenfor).
- Barnet bør sidde med lysindfald i ryggen eller fra siden.

Foto: Synscenter Refsnæs

-
-

2.4.2. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse - barn med blindhed

- Markér trappers første og sidste trin med skridsikker tape i kontrastfarve. På den måde kan barnet føle eller se, hvor trappen begynder og slutter.
- En ledelinje hjælper barnet med at finde et specifikt mål. Det kan for eksempel være en tæppeløber, hvor barnet følger løberen, eller skridsikket tape i kontrastfarve på gulvet eller på væggen.
- Fast inventar og møbler eller tæpper, der ikke flyttes rundt på, kan fungere som ledelinjer eller orienteringspunkter. Ledelinjer og orienteringspunkter gør, at barnet ved, hvor i lokalet det er.
- Da det ofte tager lang tid for et barn med en alvorlig synsnedsættelse at lære at finde rundt i nye omgivelser, skal man nøje overveje nødvendigheden før man flytter rundt på inventar, gulvtæpper mm, og det er vigtigt at fortælle og lære barnet, hvilke ændringer der er foretaget.
- Lad barnets hjælpemidler (f.eks. Perkins punktskriftsmaskiner, taktile billedbøger, lupper mm) være en naturlig del af miljøet og let tilgængelige.
- Tænk over belysning, farver og kontraster – få vejledning og rådgivning af synskonsulenten.

2.4.3. Tilpasninger af miljøet til børn med synsnedsættelse - barn med nedsat syn

- Miljø og omgivelser skal tilpasses, så barnet bliver hjulpet til at bruge sit syn optimalt og stimulerer det syn, barnet har.
- Farvevalg kan gøre et lokales form tydeligere og kan markere forskellige funktioner, marker for eksempel håndtag med farver. Tydelige kon-

traster mellem gulv, paneler, vægge, døre og karme gør det lettere at få en fornemmelse af lokalet.

- Forskellig farvelægning af lokalerne kan gøre det lettere for barnet at orientere sig.
- Børn med synsnedsættelse er ofte lysfølsomme. Derfor skal det indendørs miljø justeres, så barnet ikke blændes. Der skal være mulighed for at afskærme lys udefra ved hjælp af persienner, markiser eller gardiner.
- Belysningen er vigtig for, at barnet kan bruge synet optimalt. Sørg for, at lysstyrken er tilstrækkelig i alle rum. Husk indgang, garderobe og toilet samt overgangen hertil.
- Lyset skal ikke blænde, og lysstyrken skal kunne indstilles f.eks. når barnet bruger nærsynet, når man læser en historie eller ved krea-aktiviteter.
- Markér trappers første og sidste trin med skridsikker tape i kontrastfarve. Derefter kan barnet føle eller se, hvor trappen begynder og slutter.
- Kontrastfarver gør det lettere at finde eller opdage genstande. Der bør for eksempel være kontrast mellem en hylde og det som ligger på hylden, tæppet, bordet osv.
- Underlag bør være ensfarvet. Det er svært at finde legetøj på et mønstret tæppe eller dug.
- Voksdug og dækkeservietter skal være matte, så barnet ikke blændes af genskin fra lamper eller sollys.
- Lad barnets hjælpemidler, såsom CCTV og lupper, være en naturlig del af miljøet.

2.5. Tilpasning af det fysiske miljø - udendørs

Det er ikke ualmindeligt, at et barn med synsnedsættelse som bevæger sig mere eller mindre frit og selvstændigt i dagtilbuddet, bliver mindre uafhængig i det udendørs miljø, og i begyndelsen gerne vil holde en voksen i hånden.

En af årsagerne til at barnet bliver mere usikkert er, at udemiljøet ændrer sig efter sæson.

Blade, sne eller regn gør det vanskeligere at orientere sig. Underlaget som plejer at fungere som ledelinjer, f.eks. tydelige asfalts- og græskanter ændres, når sneen falder. Vanter eller tykke sko betyder, at barnet ikke så nemt kan bruge følesansen til at orientere sig. Regn gør kontrasterne mellem forskellige underlag værre, og alt ser måske blankt og mørkt ud.

- Udemiljøet bør være tilrettelagt, så det tilskynder barnet til at være uafhængigt, og kan orientere sig på legepladsen og finde forskellige legerum og legesager på legepladsen.
- Lad de voksne have refleksveste på udenfor, så er de nemmere at se.
- Forskellige overflader som græs, grus, sand, asfalt eller fliser gør, at barnet lettere kan finde rundt på legepladsen.
- Afgrænsede mindre områder til forskellige aktiviteter gør det lettere for barnet at orientere sig, og på den måde være i stand til at vælge aktivitet og selv finde ud af, hvad kammeraterne laver. Afgrænsningerne kan f.eks. være i form af hegn, buske eller forskellige underlag.
- Det er lettere at følge en ledelinje, når man skal finde til et specifikt mål. Det kan for eksempel være en asfaltkant, et gelænder, et reb, et hegn eller en væg.
- Faste kendetegn som porten, hegnet, trappen, rutsjebanen eller en stor sten fungerer som pejlemærker.
- Kontraster i miljøet letter orienteringen for børn med

synsedsættelse. Mal f.eks. kanten af sandkassen, hegnet, omkring gyngerne, porten og døren til opbevaringsrummet i en anden farve.

- Marker de første og sidste trin i trappen, f.eks. ved indgangen eller trin til rutsjebanen f.eks. med groft skridsikkert tape eller mal dem i en kontrastfarve.
- Når solen skinner, bør der være en mulighed for at finde et skyggefuldt sted at lege, så barnet ikke blændes. Nogle store solide parasoller kan skabe skygge.
- Lad legepladsen tilbyde aktiviteter, der tiltrækker alle sanser.
- Ting med lyd f.eks. vindspil og planter der dufter, hjælper barnet med at orientere sig på legepladsen.

Privatfoto

2.6. Lydmiljø:

Børn med synsedsættelse bruger lyd og akustik aktivt for at orientere sig i omgivelserne og det som er og sker omkring dem, og de bruger deres hørelse til at genkende en person med. Mange bruger også refleksion af lyd fra f.eks. vægge, vinduesflader og møbler for at orientere sig.

Støj er derfor hæmmende for et barn med synsedsættelse og kan udtrætte barnet, og støj bør derfor minimeres i barnets omgivelser.

Tips til et godt lydmiljø:

- Undgå store fællesarealer med dårlig akustik
- Brug støjdæmpende skillevægge/vægbeklædning
- Organiser børnene i mindre grupper
- Undgå baggrundsstøj som musik, radio og TV
- Luk vinduet hvis der er støj udenfor
- Vend ansigtet mod barnet når du taler til det
- Brug tæpper og tekstiler for at dæmpe støj

CASE

Eksempel på god praksis:

Samarbejde om en god overgang fra dagpleje til børnehave

Det er første gang, at børnehaven Kridthuset modtager et barn med nedsat syn. Det kræver god dialog mellem forældre, synskonsulent, tidligere dagplejer, dagplejepædagog og børnehaven og et godt samarbejde blandt personalet at give barnet en god opstart i børnehaven.

Indblik i Livs forløb

Liv er 2,5 år og er svagsynet. Livs familie består af mor, far og tre ældre søskende.

Liv har en øjenssygdom, som hedder akromatopsi. Akromatopsi defineres ved påvirket eller manglende farvesyn, nedsat syn, langsynethed, nystagmus og lysoverfølsomhed. Liv kan ikke se farver. Liv bruger kontaktlinser med filter og korrektion for langsynethed samt forskellige briller.

Liv har tilknyttet en synskonsulent, som er uddannet indenfor synsområdet og har særlig erfaring indenfor småbørnsområdet. Synskonsulenten følger Livs udvikling i familien og i pasningstilbud med specialpædagogisk rådgivning og idéer til aktiviteter og samvær med Liv. Livs forældre tager kontakt til den kommunale sagsbehandler vedrørende tabt arbejdsfortjeneste i forbindelse med blandt andet deltagelse i undersøgelser og møder.

Liv gik tidligere i dagpleje, og er nu startet i børnehaven i den integrerede institution Kridthuset med 36 børn.

Før Liv starter i børnehaven

Før Liv starter i Kridthuset, er der dialog og møder mellem forældre, synskonsulent, dagplejer, dagplejepædagog, sagsbehandler og ledelse fra Kridthuset.

Synskonsulenten bidrager med specialrådgivning om blandt andet:

- Tilgængelighed (eksempelvis afmærkninger på legeplads)
- Aktiviteter (leg) både inden- og udendørs.
- Hensigtsmæssig indretning af det fysiske miljø (indretning, maling af kontrastfarve på væg, belysning, placering ved aktiviteter og spisning osv.).
- Kommunikation og kommunikationsstrategier i forbindelse med Livs manglende farvesyn.
- Særlige pædagogiske materialer og tilrettelæggelse af aktiviteter i forhold til Livs øjendiagnose.

På besøg i institutionen

Liv er på forhånd tryk ved Kridthusets fysiske rammer og personale, fordi Kridthuset via en ordning i kommunen har et tæt samarbejde med Livs dagplejer. Kommunens dagplejere besøger hver måned den lokale vuggestue, som også fungerer som gæsteplads, når dagplejer er syg eller på ferie.

Ansøgning om ekstra ressourcer

Før Livs opstart i børnehaven, har ledelsen i Kridthuset søgt og fået bevillet 10 støttetimer om ugen.

En del af disse timer går til en ekstra vikar, når børnehaven skal på tur ud af huset, da især nye steder og at være udendørs er en udfordring for Liv. Her bliver hun nemt utryk, udtrættes og har behov for en voksen.

Opstartsmøder

Forældre, synskonsulent, tidligere dagplejer og Kridthusets leder mødes for sammen at forberede en god start på Livs børnehaveliv. Her får Kridthusets leder viden om Livs øjendiagnose, funktionsniveau og særlige opmærksomhedspunkter. Forældre og dagplejer deler gode erfaringer. Synskonsulenten foreslår, at børnehavens personale deltager på kursus for pædagoger hos

det nationale center for børn og unge med syns-
nedsættelse, Synscenter Refsnæs.

På møderne forventningsafstemmer de også rent
praktisk, f.eks. i forhold til at Liv beholder sin mid-
dagslur og at Livs mor har ansvaret for Livs kon-
taktlinser. Det betyder at pædagogerne kan ringe
efter Livs mor, hvis Livs kontaktlinser falder ud.

Fysisk tilpasning af legeplads

Liv elsker at være udenfor, men det er også uden-
for, at hun oplever udfordringer, blandt andet fordi
hun er lysoverfølsom. Forældre og synskonsulent
besøger Kridthuset, gennemgår legeplads og ude-
areal og bidrager med løsninger på tilpasninger, så
legepladsen bliver mere tilgængelig for Liv.

Parat til børnehavestart

Forældre og dagplejer udarbejder sammen med
synskonsulent et dokument med fokus på hand-
linger, som Liv øver sig på hjemme og i dagpleje
inden børnehavestart. Fokus er, at Livs ressour-
cer ikke bruges på at hænge sin jakke op, åbne
for vandhanen, finde toiletpapir osv., men i stedet
bruges på leg, deltagelse og aktiviteter. Synskon-
sulent bidrager blandt andet med forslag til tilpas-
ninger til det fysiske miljø, for eksempel markering
omkring garderobeplads og papirholder.

Forældre og dagplejer arbejder målrettet med dis-
se mål, og børnehaven får et godt indblik i, hvad
Liv selv kan, og hvad Liv kan have brug for hjælp
til samt hvordan tilpasninger kan udformes.

Synspas – en hjælp til pædagogerne

I samarbejde med Livs mor udarbejder syns-
konsulent et synspas. Dvs. en folder med
en beskrivelse af Livs synsfunktion, praktiske
foranstaltninger, råd og gode fif samt håndtering
af Livs kontaktlinser og en oversigt over Livs for-
skellige briller og deres formål.

Synspasset ligger nu i Livs garderobe i børne-
haven, så det er tilgængeligt for pædagogerne.
Vikarer og nye pædagoger bliver introduceret
for synspasset. Pædagogerne er særligt glade for
beskrivelsen af Livs mange briller med billeder,
fordi det ikke altid er let at huske, hvilken brille
Liv skal bruge i forskellige situationer. Synspas-
set opdateres løbende i et samarbejde mellem
forældre, børnehaven og synskonsulent.

Privatfoto

Undervisning af børnehavens personale

Det planlægges, at synskonsulenten deltager på
et personalemøde efter opstart, hvor pædagoger
har mulighed for at stille spørgsmål. Børneha-
vens leder tilmeldes kursus for pædagoger på
det nationale center for børn og unge med syns-
nedsættelse, Synscenter Refsnæs.

Løbende dialog og forventningsafstemning

Den gode dialog mellem forældre, synskonsulent
og Kridthuset fortsætter efter Liv starter i bør-
nehaven. Det er vigtigt for forældre, ledelse og
pædagoger i Kridthuset at holde en åben og ær-
lig dialog. Kridthuset er indstillet på, at synskon-
sulent og forældre kan komme med forslag til
yderligere tilpasninger, hvis Liv udviser et behov.

3. Mikroovergange i dagtilbud

Den nationale vejledning har fokus på fem mikroovergange på dagtilbudsområdet – mikroovergange som kan være særligt udfordrende for børn med synsnedsettelse.

- gæstedagpleje eller gæsteinstitution
- gruppe/stueskift (fra de små til de store)
- Skift af primær pædagog/nyt personale/vikarer
- Briller og øvrige hjælpemidler
- Legekultur

3.1. Gæstedagpleje eller gæsteinstitution

Forandringer er altid svære for børn med synsnedsettelse, og brug af gæstedagpleje/gæsteinstitution bør begrænses til et minimum.

Forberedelse til gæstepasning er vigtig, og barnet bør kun komme i kendt gæstedagpleje/gæsteinstitution – i gæsteinstitution bør kendt pædagog fra barnets eget tilbud være med, og al personale i gæstepasning bør altid have fået overleveret viden om barnet og synsnedsettelsen.

3.2. Gruppe/stue skift (fra de små til de store)

Den primære pædagog bør om muligt følge med barnet over på ny stue/i ny gruppe.

Forbered barnet på skiftet i god tid før og tilrettelæg den/de nye lokaler som ved opstart i dagtilbud.

Viden om barnet og synsnedsettelsen overleveres til nyt personale. Denne viden skal opsamles i samarbejde med forældre og fagprofessionelle aktører omkring barnet, samt viden fra de udredninger, der er gennemført. Synskonsulenten kan være den

fagprofessionelle, som sammen med forældrene, har det bedste overblik.

3.3. Skift af primær pædagog/nyt personale/vikarer

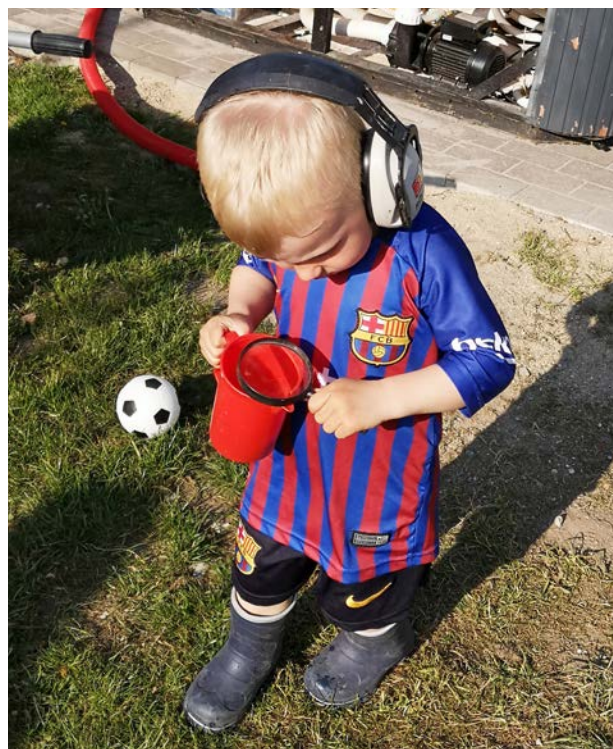
Skift af de primære omsorgspersoner forberedes så grundigt og i så god tid som muligt. Det er en stor fordel, hvis den nye pædagog i en periode kan overlappe/følges med den afgående pædagog.

Viden om barnet og synsnedsettelsen skal altid overleveres til nyt personale/vikarer.

3.4. Briller og øvrige hjælpemidler

Barnet kan have forskellige hjælpemidler – bl.a. synskompenserende hjælpemidler og hjælpemidler, som understøtter udvikling og læring. Det kan være briller, lupper, Perkinsmaskiner, lydoptagere, tablets, CCTV, kikkerter mm. Disse introduceres til barnet af synskonsulenten ved behov.

For at sikre, at hjælpemidlerne bliver brugt og anvendes korrekt af barnet og i de rigtige situationer, bør dagtilbuddet have en tovholder på barnets hjælpemidler. Tovholderen bør også være ansvarlig for, at viden om barnets hjælpemidler bliver overleveret ved personaleskift, gæstepasning mm.

Privatfoto

Synskonsulenten kan undervise personalet i korrekt brug af barnets hjælpemidler.

3.5. Legekultur

Børns relationer til andre børn spiller en stor rolle i børns hverdagsliv. At kunne knytte venskaber og indgå i legerelationer i dagtilbuddene har afgørende betydning – både for børnenes trivsel her og nu og for deres videre udvikling og læring.

Børn med synsnedsættelse har vanskeligt ved at se, hvad andre børn leger og leger med, og kan have svært ved at komme ind i en leg. De opfatter ikke mimik og kropssprog på samme måde og naturligt som deres kammerater. På grund af synsnedsættelsen er nogle af børnene udfordrede i at se og forstå årsagssammenhænge og helheden i legen. Pædagogerne bør være opmærksomme på at styrke barnets leg og legeudvikling, og på at sikre, at barnet udvikler færdigheder, som kan inkludere dem i lege- og læringsfællesskaberne.

Denne inddragelse og udvikling kan i vidt omfang understøttes ved, at den voksne verbalt beskriver omgivelser og handlinger (synstolker).

Husk at pædagogen/støtten skal trække sig, når barnet er klar til at lege på egen hånd. Målet er, at barnet bliver så selvstændigt som muligt, og har de nødvendige legekompeter, når barnet starter i skole og SFO, og legen her bliver udfordret ved ændrede legemønstre i takt med, at børnene bliver ældre.

Få gode råd til at styrke barnets legekompeter i hæftet *Leg og børn med synshandicap*, udgivet af Synscenter Refsnæs som frit kan læses og downloades via [Synscenter Refsnæs hjemmeside](#)

4. Referencer

Adelgaard TB (2018). **Situationsbestemt motivation. En kvalitativ undersøgelse af motivationsfaktorer og deltagelse hos børn med alvorlig synsnedsættelse i alderen 3 til 6 år i forbindelse med planlagte pædagogiske aktiviteter i dagtilbud.**

Speciale i pædagogik. Odense: Syddansk Universitet, Humanistisk Fakultet.

Allman C.B., Lewis S. & Spungin S.J. (eds.). (2014). **ECC Essentials. Teaching the Expanded Core Curriculum to Students with Visual Impairments.** New York, N.Y.: AFB Press, American Foundation for the blind.

Bengtsson S., Mateu N.C. & Høst A. (2010). **Blinde børn – integration eller isolation? Blinde børns trivsel og vilkår i hjemmet, fritiden og skolen.** Kbh.: SFI.

Bridgeo W. (2014). **Total Life Learning: Preparing for Transition. A Curriculum for ALL Students with Sensory Impairments.** Watertown, Mass.: Perkins School for the Blind.

Broström S. (2019). Overgange og sammenhænge i børns liv. Kbh., Akademisk Forlag, 2019.

Dyssegaard C.B., Larsen M.S. & Tiftkci N. (2013). **Effekt og pædagogisk indsats ved inklusion af børn med særlige behov i grundskolen.** Systematisk review. København: Dansk Clearinghouse for Uddannelsesforskning IUP, Aarhus Universitet.

Dyssegaard C.B. & Larsen M.S. (2013). **Viden om inklusion.** Kbh.: Dansk Clearinghouse for Uddannelsesforskning. Institut for Uddannelse og Pædagogik, Aarhus Universitet.

Forløbsbeskrivelse: Rehabilitering og undervisning af børn og unge med alvorlig synsnedsættelse 0-18 år. 2. udg. (2020). Odense: Socialstyrelsen.

Greeley J.C. & McCall M.D. (2018). **Teaching Life Differently: The Expanded Core Curriculum for Babies and Young Children with Visual Impairment.** Watertown, Mass.: Perkins School for the Blind.

Holmskov H. & Knigge M.L. (2007). **De svære overgange. Kortlægning af problemstillinger i forbindelse med overgange for børn og unge**

med handicap. Ringsted: Servicestyrelsen, Handicapenheden.

Klingenberg O. et al. (2015). **Kunnskapsoversikt over forskningsfunn om læring hos barn og unge med synshemming.** Trondheim: NTNU Samfunnsforskning AS (Statped).

McConachie L. (2018). School Readiness and Kindergarten Transitions: Children with Vision Impairment and Blindness I: **Kindergarten Transition and Readiness. Promoting Cognitive, Social-Emotional, and Self-**

Munk Hansen M. & Nord G.C. (2019). **Mit barn skal i skole – overgangen fra børnehave til skole.** Podcast. Kalundborg: Synscenter Refsnæs.

Olsen K., Soulié T. & Teilmann T. (2010). **Fri leg. Gode rammer for udendørs aktiviteter i frikvarter og SFO for blinde og svagsynede børn.** Roskilde: Handicapidrættens Videnscenter og Videncenter for Synshandicap.

Olsson K. et al. (red.) (2008). **Synguiden förskola – en vägledning för dig som möter barn med synskada i förskolan.** Stockholm: Specialpedagogiska instituttet.

Ourø Hansen L. (2008). **Børn med synshandicap i daginstitution.** Kalundborg. Synscenter Refsnæs.

Ourø Hansen L. (2008). **Leg og børn med synshandicap.** Kalundborg: Synscenter Refsnæs.

Overgange. Tema (2009). Tidsskriftet 0-14. Århus: Dansk Pædagogisk Forum.

På vej i skolen - om at skabe sammenhæng mellem dagtilbud, skole, SFO og fritidshjem (2009). Kbh.: Velfærdsministeriet & Undervisningsministeriet.

Styrkede overgange. Erfaringsopsamling fra syv projekter om overgangen fra børnehave til SFO og skole (2016). Kbh.: Danmarks Evalueringsinstitut, EVA.

Vejledning vedr. lys og belysning. Til brug for fagprofessionelle, som vejleder børn og unge med synsnedsættelse samt børn og unge med synsnedsættelse og yderligere funktionsnedsættelser, 2. udg. (2020). Herning: DTHS, Danske Tale- Høre- og Synsinstitutioner, Vidensforum for Lys og Belysning.

5. Begrebsdefinitioner

Definition af centrale begreber anvendt i vejledningen.

Kilder: Socialstyrelsens Forløbsbeskrivelse for børn og unge med alvorlig synsnedsettelse, Socialebegreber.dk, Lex.dk, IBOS.dk, Dansk Blindesamfund samt begreber defineret på baggrund i faglitteratur på synsområdet.

Blindhed: Manglende eller stærkt nedsat syn. En person, der ikke kan orientere sig ved synets hjælp, er blind. Det samme er tilfældet, når en person har svært ved at kommunikere pga. synsnedsettelse, da informationer imellem mennesker overvejende formidles via synsindtryk.

I Danmark er definitionen på blindhed, at skelneevnen eller synsstyrken er nedsat til 1/10 af det normale eller mindre; dette udtrykkes i synsbrøken 6/60 eller i decimaltal 0,1. Dette kaldes social blindhed og medfører f.eks., at man ikke er i stand til at genkende personer selv på kort afstand, og ikke kan læse almindelig skrift uden anvendelse af forstørrelseshjælpemidler. Blindhed kan også alene bestå i delvis bortfald af synsfeltet (sidesynet), således at der kun er bevaret en synsvinkel på ganske få grader (kikkertsyn).

Braille: Benævnes også som punktskrift. Er et taktilt, symbolsk medie. At punktskriften er taktil betyder, at man anvender følesansen for at opfatte de enkelte symboler. At den er symbolsk betyder, at man selv skal afkode symbolerne for at forstå betydningen. Punktskrift kan inddeles i bogstaver, tal og noder.

CCTV: En forkortelse af Closed Circuit TeleVision – fjernsynssystem i lukket kredsløb. Et CCTV er et forstørrelsesapparat. Det ligner en monitor/TV-skærm og fungerer ved, at man placerer en tekst eller andet under skærmen, hvor et kamera sender teksten/billedet op på skærmen og kan forstørres i meget stor grad. Graden af forstørrelse kan justeres, så selv en lille tekst kan blive meget stor. Desuden kan kontraster ændres, så det bliver så optimalt som muligt. Der findes både stationære og mobile modeller.

DTHS: Forum for Danske Tale-, Høre- og Synsinstitutioner.

DTHS er en landsdækkende sammenslutning for ledere af institutioner, der arbejder med rehabilitering af borgere med tale- høre- og synsproblemer. Gen-

nem DTHS aftales og vedligeholdes et fagligt netværk på området, med henblik på at sikre en fortsat vidensudvikling og udvikling af metoder i arbejdet med rehabilitering af borgere med tale- høre- og synsproblemer.

Hjælpemidler: Hjælpemidler afhjælper delvist eller helt en nedsat funktionsevne og gør dermed personen med funktionsnedsettelse mere selvhjulpent og øger muligheden for aktiv deltagelse. Samtidig kan hjælpemidler understøtte mange rutineopgaver, som ellers vil være umulig uden personlig støtte. Læs mere om hjælpemidler på synsområdet på Dansk Blindesamfunds hjemmeside.

IBOS: Institut for Blinde og Svagsynede – det nationale kompetence- og rehabiliteringscenter for unge og voksne i den erhvervsaktive alder.

Indsats: En indsats er en handling, der er koncentreret om og rettet mod et resultat. En indsats indebærer, at der over et afgrænset tidsrum anvendes (ekstra) ressourcer med henblik på at opnå et resultat. En social indsats består af en eller flere ydelser, som leveres til en eller flere borgere af et eller flere tilbud, og som skal forebygge eller tilgodese behov, som følger af en nedsat funktionsevne, og som gives med henblik på at fremme den enkeltes mulighed for at klare sig selv eller at lette den daglige tilværelse eller forbedre livskvaliteten.

Instruktør i orientering & mobility: En fagprofessionel person som instruerer og underviser mennesker med synsnedsettelse i teknikker og metoder til selvstændigt at færdes sikkert i inde- og udemiljøet.

Nedsat syn: En fællesbetegnelse for forskellige grader af synsnedsettelse. Nedsat syn kan ikke korrigeres med normale briller og kontaktlinser og rammer begge øjne. Synsnedsettelsen er varig og kan ikke behandles med medicin eller operation. Se også Blindhed.

Optiske hjælpemidler: Omfatter bl.a. kontaktlinser, briller, kikkerter, lupper, kikkertbriller og filterglas. Personer med nedsat syn vil typisk have gavn af optiske hjælpemidler, som kan hjælpe dem til at se på tæt hold eller på afstand. Læs mere på **Rigshospitalets hjemmeside**.

Perkinsmaskine: Er en manuel skrivemaskine til punktskrift der især bruges af barnet i den tidlige punktskriftundervisning i bogstaver, tal, stavning, skrivning og læsning. Der skrives på specialpapir

og tegnene er hævede. Det skrevne kan derefter læses taktilt ved berøring med fingerspidserne.

Punktskrift: Benævnes også som **Braille**. Er et taktilt, symbolsk skriftmedie. At punktskriften er taktilt betyder, at man anvender følesansen for at opfatte de enkelte symboler som kan afkodes fra papir, elektroniske punktdisplays eller på skilte (f.eks. i en elevator), på medicinpakker, punkture m.m. At den er symbolsk betyder, at man selv skal afkode symbolerne for at forstå betydningen. Punktskrift kan indeles i bogstaver, tal og noder.

Specialoptik: Betegnelse for specialfremstillede briller og kontaktlinser. Selv om briller og kontaktlinser ikke kan kompensere 100% for det nedsatte syn, er de med til at optimere synet så godt man kan, og ved behov suppleres med specialoptik i form af lupper, kikkerter eller briller med kraftig styrke eller med filterglas.

Synscenter Refsnæs: Det nationale specialpædagogiske ressource- og videnscenter for børn og unge med synsnedsættelse.

Synsfaglig specialviden: En højt specialiseret indsats, der bygger på viden fra kompetencegivende uddannelse, internationale forskningsresultater, evidensbaseret praksis samt kendskab til validerede metoder og programmer, i det omfang de findes og passer til danske forhold.

Synskonsulent: En fagprofessionel med særlige synsfaglige kompetencer til rådgivning og undervisning af forældre, barn/elev og fagprofessionelle om relevant specialpædagogiske indsatser. Ansat på en synsrådgivning/kommunikationscenter. Se mere under **Synsfaglig specialviden**

Synsnedsættelse: En synsnedsættelse er en begrænsning i en persons evne til at se som resultat af en funktionsnedsættelse i kroppens anatomi eller funktioner, eksklusiv de mentale funktioner. Evnen til at se omfatter fx synsskarphe, synsfelt eller synskvalitet. Begrænsning dækker hele spektret fra betydeligt nedsat til fuldstændig ophævet funktion. Synsnedsættelse udgør kun en funktionsevnenedsættelse for så vidt som nedsættelsen rækker ud over det, der almindeligvis kan korrigeres for.

Synsregisteret: Register over alle børn i alderen 0-17 år, som har en synsnedsættelse. Synsregistret administreres af Øjenfunktionen på Kennedy Centret. En speciallæge i øjensygdomme er tilknyttet.

Registreringen sker i henhold til Bekendtgørelse nr. 372 af 17/4 2007, Bekendtgørelse om videregivelse af oplysninger om børn og unge under 18 år med nedsat synsfunktion til og fra Synsregisteret.

Når et barn er tilmeldt Synsregisteret betyder det, at barnet og dets forældre (samt daginstitution og skole) kan få vejledning og rådgivning af en lokal synskonsulent, hvis de ønsker det. Efter tilmelding til Synsregistret, vil der blive sendt orientering til kommunen samt til den lokale synskonsulent. Læs mere om Synsregisteret på Kennedy centrets hjemmeside: <https://www.rigshospitalet.dk/afdelinger-og-klinikker/hovedorto/oejenklinikken/for-fagfolk/synsregisteret/Sider/hvad-er-synsregisteret.aspx>

Synsrådgivning: Er en kommunal eller regional institution som udbyder specialrådgivning målrettet mennesker med synsnedsættelse. Kommunen indgår kontrakter med en synsrådgivning.

Synstolkning: En synstolkning består i at en seende person verbalt beskriver væsentlig ikke-verbal kommunikation i barnets/eleven's omgivelser, og som kan have betydning for barnets/eleven's kontekstforståelse, virkelighedsopfattelse og læring. Synstolkeren kan være seende forældre, pædagoger, lærere og kammerater mm.

Taktile kendemærker: Fælles betegnelse for at genstande og omgivelser afmærkes med taktile (følbare) kendemærker, som understøtter mennesker med synsnedsættelse i at identificere og genkende objekter, lokationer og ruter.

Tekniske hjælpemidler: Dækker over forskellige tekniske analoge og digitale hjælpemidler udviklet specielt til anvendelse af mennesker med synsnedsættelse. Hjælpemidlerne kan på forskellig måde kompensere for synsnedsættelsen og sikre brugeren lige adgang til information, kommunikation med omverdenen, uddannelse og beskæftigelse.

Udtrætning: En synsfunktionsnedsættelse medfører ofte mental og fysisk udtrætning i forbindelse med personens aktiviteter i hverdagen. Børn og unge med synsnedsættelse udtrættes ofte lettere end normaltseende. At skulle anstrenge sig for at se mest muligt, at skulle høre, føle og lugte sig til alt det en seende kan se i løbet af et øjeblik, kan være meget anstrengende. Hensigtsmæssig indretning, kendt miljø, genkendelige strukturer og god rettidig information kan i nogen grad afhjælpe dette ved specialpædagogiske indsatser.

DE UDVIDEDE LÆRINGSMÅL FOR BØRN OG UNGE MED SYNSNEDSÆTTELSE 0-17 ÅR I DAGTILBUD OG SKOLE
Handlingsanvisende vejledning til inkluderende fællesskaber og læringsmiljøer
Overgange småbørn 0-6 år

Januar 2021.

ISBN: 978-87-972334-8-1 (trykt) & 978-87-972334-9-8 (elektronisk)

Udgivet af Synscenter Refsnæs

– Det nationale specialpædagogiske ressource- og videnscenter for børn og unge med synsnedsættelse

Kystvejen 112

4400 Kalundborg

Tlf. 59 57 01 00

www.synref.dk

Faglige bidragsydere til denne publikation:

Trine Berg Adelgaard (Tovholder), synskonsulent – CKV Syn, Center for Kommunikation og Velfærdsteknologi Odense

Stine Bersang Bach, synskonsulent – ISHD, Institut for Syn, Hørelse og Døvblindhed Aalborg

Elisabeth Hviid Rasmussen, synskonsulent – CKU, Center for Kommunikation & Undervisning Skive-Viborg

Eva Madsen, synskonsulent - Kommunikationscenteret i Region Hovedstaden

Ulla Mølgaard, synskonsulent – CHS, Center for Syn og Hjælpemidler Aarhus

Bonnie Dahlmann Petersen, synskonsulent – Synscenter Refsnæs

Publikationer i serien:

Småbørn 0-1 år

Småbørn 1-3 år

Småbørn/førskole 3-6 år

Overgange småbørn 0-6 år

Indskoling

Mellemtrin

Udskoling

Overgange 0-17 år

Forældre og familie 0-17 år

Vejledningerne ligger frit tilgængelige på www.synref.dk

©Synscenter Refsnæs

Publikationen kan frit citeres med tydelig kildeangivelse

REGION SJÆLLAND
SYNSCENTER REFSNÆS

- vi er til for dig